

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Władysław LUBAŚ

(Katowice)

PRZEJAWY SEMANTYZACJI WE FLEKSJI POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKIEJ

W językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich wytworzyły się w epoce historycznej nowe fleksyjne kategorie semantyczne:¹ rodzaj męsko-żywotny i męsko-nieżywotny w nom. pl. w języku czeskim (po XVI wieku), męsko-osobowy i niemęsko-osobowy w języku polskim (XVIII w.), w słowackim i górnołużyckim w nom. i acc. pl. oraz w języku górnołużyckim tylko w acc. pl., zaś w językach wschodniosłowiańskich powstały dwa rodzaje: żywotny i nieżywotny, ale w odróżnieniu od zachodniej słowiańszczyzny tylko w acc. pl. i we wszystkich rodzajach,² emocjonalne, np. w języku polskim negatywne nacechowanie rzeczowników osobowych z końcówką -y w nom. pl. masc., czy pozytywne nacechowanie rzeczowników męskich osobowych z końcówką -owie w nom. pl. Tak więc całą północną słowiańszczyznę objęła s e m a n t y z a c j a fleksji, chociaż niejednakowego typu i w niejednakowym nasileniu. Nie notowano natomiast jej przejawów w językach południowosłowiańskich (poza acc. sg. masc., gdzie kategoria żywotności i nieżywotności powstała już w późnej prasłowiańszczyźnie). Konsekwencją wspomnianych wyżej przejawów semantyzacji było zastępstwo końcówek nom. pl. przez końcówki acc. pl. u rzeczowników nieżywotnych lub nieosobowych i zastępstwo końcówek acc. pl. przez gen. pl. u rzeczowników osobowych lub żywotnych.

Pomimo braku tendencji „semantyzujących“ w historycznej fleksji południowosłowiańskiej notuje się sporadyczne wypadki zastępstwa form nom. pl. przez końcówki acc. pl. Występują one w średniobułgarskim: *grěšniky, grady, raki, orehi*, w dialektach słoweńskich, np. w karyńskich: *lasi, zvonj, tati* (< **lasy, *zvonj, *taty*), w doleńskich, od XVI wieku, a także w niektórych panońskich (prleszkim i goriczańskim): *sosidi*,

losi. W języku serbskocchorwackim podobnych wypadków się nie notuje, aczkolwiek sporadycznie występuje zjawisko odwrotne: zastępstwo końcówki acc. pl. masc. przez nom. pl. masc. i utożsamienie formalne obu przypadków. Notuje je w dialektach kosowsko-resawskich P. Ivić. Występują też w słoweńskim, np. u Trubara, ale tylko u dawnych rzeczowników z tematem *-i* -: *tatje, lasje, bratje*. U podłoża tych zmian nie leżały zjawiska semantyczne, jak w słowiańszczyźnie północnej, lecz czysto formalne wyrównywanie końcówek fleksyjnych w wyniku powstawania nowych zasad dystrybucji końcówek współfunkcyjnych.

W świetle przedstawionych faktów zagadkowo wyglądają występujące we wszystkich językach południowosłowiańskich nazwy geograficzne pluralne z końcówką *-e* w nom. pl. masc., np. sch. *Ivanoviće, Ivance, Ribare, Doljane*, słoweń. *Dobrovoce*, maced. *Alince*, bułg. *Porvoce*, których formę przypadkową z *-e* tłumaczono jako genetyczne acc. pl. tematów miękkich męskich, która to forma miała powstać w wyniku tendencji do wyodrębnienia nieżywotnych nazw miejscowych od żywotnych i osobowych nazw rodów (S. Rospond). Według tego objaśnienia zmiana końcówki *-i* na *-e* wynika z podobnej do polskiej tendencji do wyodrębnienia rodzaju „żywotnych“ i „męskoosobowych“ rzeczowników. Z tezą tą jednak zgodzić się nie można, a ściślej z tą jej częścią, która mówi o akuzatywnym pochodzeniu *-e* oraz o powstaniu jakiegoś „nieosobowego“ czy „nieżywotnego“ rodzaju we fleksji południowosłowiańskiej. Istnieją bowiem przekonujące dowody, że końcówka *-e* wywodzi się z mianownika l. mn. rzeczowników męskich typu: **městjane, *rybare, *učitele*, co filologicznie uzasadniałem w monografii o nazwach geograficznych z sufiksami *-ci*. Kończówka *-e* wystąpiła w okresie wahanja fleksji południowosłowiańskiej (sch. XII—XVI w., bułg. XIV w., maced. XII—XVI w.) także u rzeczowników twar-dotematowych: sch. *igumene* obok *kmetiče* i *inostrance* (Dj. Daničić), bułg. i maced.: *angele* i *filosofe* obok *mžze, orače, razboe* (I. Conev, B. Koneski, S. V. Bernštejn), gdzie nie można mówić o wpływie acc. pl. Ale jeszcze ważniejsza wydaje się geografia. Otóż największe zagęszczenie form na *-e*, a na pewnych obszarach prawie wyłącznie, występuje w dialektach sztokawskich, gdzie w ogóle nie notuje się zastępstwa nom. pl. przez acc. pl. w apelatywach (Slawonia), a nawet ma miejsce zjawisko odwrotne — ujednoczenie nom.-acc. pl. masc., ale z końcówką nom. pl. (dialekty kosowsko-resawskie). Kończówka *-e* opanowywała więc od XII wieku pluralne rzeczowniki, w tym także nazwy miejscowe na zasadzie analogii do nom. pl. typów, które ją wyniosły z prasłowiańszczyzny. Trzeba przy tym wspomnieć, że rywalizowała ona nie tylko z pierwotnym *-i, -ove*, ale także z końcówkami *-je* i *-vje*, np. sch.: *kralie* i *županje, Dubrovčanje* (Dj. Daničić), słoweń.: *šosedje, junacije* (F. Ramovš), bułg. i maced.: *carie, biserie* (I.

Conev i B. Koneski), które przechodziły z nom. pl. innych typów deklinacyjnych.

Końcówka *-e* w nom. pl. nie mogła jednak utrzymać się dłużej w języku serbskochorwackim (dialekty sztokawskie i kajkawskie) i słoweńskim. Równocześnie bowiem na tym obszarze działała tendencja do upowszechnienia miękkiego paradygmatu w deklinacji twardej. W sztokawskim ta tendencja ujawniona bardzo wcześnie, bo już w Ewangeliarzu Mirosławowym (Miroslavovo evandjelje) wygasła w zasadzie w XVI wieku, poza dialektami zachodniostokawskimi na pograniczu czakawskim. Upowszechnienie paradygmatu miękkiego spowodowało obecność końcówki *-e* w acc. pl. rzeczowników męskich, a tym samym utożsamienie nom.-acc. pl. we wszystkich tych rzeczownikach, gdzie w nom. pl. występowało *-e* genetyczne lub wtórne. Tendencją do zachowania formalnej opozycji między nom.-acc. pl. należy wyjaśnić kilkunastowieczne wprowadzanie *-i* do nom. pl. zakończone w sch. w zasadzie w XVI w., a w słoweńskim trwające do dzisiaj w niektórych dialektach. W sztokawszczyźnie zapanowały więc formy: *sinovi* ($\leq$ *synove*), *gradjani* ($\leq$ *gradjane*), *ribari* ($\leq$ *rybare*), *ljudj* ($\leq$ *ljudtje*), a w słoweńskim: z *-i* lub *-je*, np.: *sinovi*, *ljudji*, *bratji*, *možje*. Nie mamy upowszechnienia *-i* w języku bułgarskim i w dialektach wschodnio-macedońskich, ponieważ na tym obszarze nie preferowano paradygmatu miękkiego a ponadto występujący już od XIV wieku analityzm zabezpieczał opozycję mianownika i biernika l. mn. nie tylko za pomocą końcówek fleksyjnych, lecz także przyimków. Zachodniomacedoński uległ wpływom serbskim i wprowadził *-i* w miejsce dawnego *-e* w nom. pl.

Tendencja do usuwania *-e* z nom. pl. rzeczowników męskich nie objęła jednak nazw geograficznych. Po XVI wieku końcówka ta w owej kategorii wyrazów trzyma się jeszcze dobrze na rozległym obszarze wszystkich języków południowosłowiańskich zarówno w nazwach posiadających końcówkę *-e* pierwotną: *Ribare*, *Doljane*, czy wtórną, np. *Ivanoviće*, *Ivanovce*. Z czasem zostały one w słoweńskim Prekmurju w zasadzie ujednoczone z apelatywami i przyjęły końcówkę *-i*, podobnie stało się w Slawonii, gdzie jeszcze w XIX wieku wcale często występowało *-e*, ale *-e* zatrzymano w zwartym obszarze Kosowa i Metohii oraz częściowo w zachodniej Macedonii. Oczywiście nie dziwi *-e* na terenie bułgarsko-wschodniomacedońskim, ale osobliwe jest w sztokawszczyźnie, częściowo w słoweńskim i zachodnio-macedońskim.

Otóż trzeba postawić pytanie, dlaczego nazwy geograficzne „spóźniały się“ z przyjmowaniem *-i* do nom. pl. lub też tej zmiany nigdy nie przeprowadziły, ale wręcz odwrotnie upowszechniły na pewnych terenach wyłącznie *-e*? Odpowiedź można tylko tak sformułować, że w chwili przeprowadzania owej zmiany nazwy geograficzne tworzyły zwartą s e m a n t y c z n ą k a t e -

gorię znaczeniową, która się oparła fleksyjnym zmianom apelatywnym. W ten sposób wyodrębniła się owa kategoria formalnie (fleksyjnie). Wszędzie tam, gdzie *-e* przy nazwach miejscowych pozostało a w apelatywach zostało zastąpione przez *-i* (lub też tylko się utrzymało *-i*) wytworzyło się toponimiczne nacechowanie wyrazu. Z grubsza rzecz biorąc występuje ono w dwóch formach: 1) w nom. p. l. z końcówką *-e* i w paradygmacie pluralnym wyłącznie, oraz 2) w nom. sing. neutrum z końcówką *-e* (Kosowo-Metohia i zach. Macedonia) i w paradygmacie singularnym neutrum. Cechą obu form jest neutralizacja liczby.

W opisanym zjawisku widziałbym przejaw semantyzacji fleksji, chociaż wyodrębniający inną niż w zachodnio- o wschodniosłowiańskiej grupie językowej kategorię semantyczną, mianowicie kategorię nazw geograficznych. Podobne formalne wyodrębnienie fleksyjne nazw geograficznych, o ile mi wiadomo, w sposób tak wyraźny i zdecydowany, nigdzie nie wystąpiło.

Na zakończenie trzeba jeszcze dodać, że nie jest to jedyny przejaw semantyzacji fleksji w językach południowosłowiańskich. W bułgarskim i macedońskim końcówki *-ovci* i *-ovce* w nom. pl. wyodrębniają rzeczowniki osobowe odimienne i deminutiva, w sch. *-ići* tworzą nom. pl. dla młodych zw. erząt.

LITERATURA

1. А. Белић, Историја српскохрватског језика. Књ. II, св. 1: Речи са деклинацијом. Друго издање, Београд 1962.
2. А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије. СЕЗ, књ. I, Београд 1905.
3. S. V. Bernštejn, Razyskanija v oblasti bolgarskoj istoričeskoj dialektologii, Moskva 1948.
4. B. Conev. Istorija na bŭlgarskij ezik, II, Sofija 1934.
5. Ђ. Даничић, Историја облика српскога или хрватскога језика (до свршетка XVII вијека), Београд 1874.
6. P. Ivić, Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur and Entwicklung, I. S.-Gravenhage 1958.
7. B. Koneski, Istorija makedonskog jezika, Beograd 1966.
8. W. Lubaś, Studije o građenju reči i morfologiji južnoslovenske toponimije. Anal. Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta, sv. 9, Beograd 1969, s. 95—144
9. W. Lubaś, Słowotwórstwo południowosłowiańskich nazw miejscowych z sufiksami *-ci*, *-ovci*, *-inci* itp., Katowice 1971.
10. F. Ramovš, Kratka zgodovina slovenskega jezika. I., Ljubljana 1936.
11. F. Ramovš, Morfologija slovenskega jezika, Ljubljana 1952.
12. F. Sławski, Zarys dialektologii południowosłowiańskiej, Warszawa 1962.

13. S. Rospond, Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem *-itj-*, Kraków 1937.
14. J. Rusek, Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa. Studium nad rozwojem analityzmu w języku bułgarskim, Wrocław 1964.
15. E. Stankiewicz, The Singular-Plural Opposition in the Slavic Languages. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics V, 1962, s. 1—15.
16. E. Stankiewicz, The Interdependence of Paradigmatic and Derivational Patterns. Word XVIII, nr 1—2, 1962 (odbitka).
17. E. Stankiewicz, Unity and Variety in the Morphophonemic Patterns of the Slavic Declensions. American Contributions to the Fifth International Congress of Slavic Sofia 1963 (odbitka).
18. Z. Stieber, Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Cz. II, z.1, Fleksja imienna, Warszawa 1971.